

OPINIE I KOMENTARZE FRDL SAMORZĄD TERYTORIALNY NA ŚWIECIE

nr 8/2023

INNOWACJE DELIBERATYWNE JAKO SPOSÓB NA ŁAGODZENIE KRYZYSU DEMOKRACJI: WYBRANE PRZYKŁADY ZAGRANICZNYCH MINI-PUBLIK[1]

dr Joanna Podgórska-Rykała

WSTĘP

Większość współczesnych systemów demokratycznych opiera się na **modelu przedstawicielskim**, w którym procedury wyborcze i koncepcja reprezentacji odgrywają kluczową rolę. Debata publiczna odbywa się w elitarnych i słabo reprezentatywnych przestrzeniach, które są oddalone od wpływu obywateli (Hibbing, Theiss-Morse 2002; Papadopoulos 2012). Zgromadzenia przedstawicielskie (parlamenty, rady, komisje) działają w oparciu o **wyborczy model reprezentacji**, w którym cyklicznie wybierani przedstawiciele podejmują decyzje w **imieniu swoich wyborców**. Ich interesy są zlokalizowane w geograficznie określonych przestrzeniach (Urbinati, Warren 2008), a decyzje filtrowane przez partie polityczne i najlepiej zorganizowane grupy lobbujące. Wielu polityków przedkłada własne interesy (np. awans zawodowy) lub partykularne interesy swojego elektoratu (okręgi terytorialne) nad ogólną troskę o dobro publiczne (Steiner 1996; Hendriks 2005).

Rosnące niezadowolenie obywateli z tak ukształtowanego procesu politycznego pobudziło **innowacyjne myślenie o demokracji**. W ciągu ostatnich dwóch dekad pojawił się szeroki wachlarz demokratycznych innowacji, które mają na celu zwiększenie zaangażowania obywateli w politykę, **łącząc bezpośrednio masowe uczestnictwo z pogłębionym dialogiem na temat pilnych kwestii polityki publicznej** (Smith 2009). Innowacje szybko rozprzestrzeniają się terytorialnie, stają się coraz bardziej zinstytucjonalizowane i dostosowane do konkretnych kontekstów politycznych, kulturowych i społecznych (OECD 2020). Oczekuje się od nich, że **zmieniają naturę systemu politycznego, przyznając społeczeństwu bardziej centralną rolę w polityce** (Landemore 2020). Przybierają różne formy, ale ich wspólną cechą jest to, że zapewniają „zwykłym” obywatelom nowe, skuteczne sposoby wpływania na politykę publiczną (Fung 2003; Smith 2009; Warren 2009). Pełniąc tę rolę stają się składnikiem szerokiej i głębokiej odnowy demokratycznej.

[1] Warto wyjaśnić, że ich nazwę angielską *citizens' assemblies* – na ogół tłumaczy się jako „zgromadzenia obywatelskie”, ale w Polsce przyjęły się „panele obywatelskie” dlatego stosuję te dwa określenia zamiennie.

W niniejszym opracowaniu omówię ideę **deliberatywnych mini-publik**, będących innowacyjnymi forami debaty na małą skalę (Fung 2003; Smith 2009; Warren 2009; Grönlund i in. 2014; Curato i in. 2021). Wskażę ich rodzaje oraz cechy, a także odniosę się do procesów realizowanych w różnych krajach na świecie. Wyjdę od najbardziej znanych mini-publik o zasięgu krajowym (np. Irlandia) i regionalnym (np. Kanada, Belgia), a następnie opowiem o procesach, które angażują społeczności lokalne (np. Mostar, Paryż, Cambridge, Oxford, Newham, Akwizgran). Niektóre z tych procesów są jednorazowe, a inne stanowią udane przykłady instytucjonalizacji modelu dialogu obywatelskiego. Większość wybranych przykładów to **panele obywatelskie**[1], choć w przypadku niektórych mini-publik trudno jednoznacznie określić, do której kategorii dany proces należałoby zakwalifikować. Nie uda mi się holistycznie omówić tych procesów, ponieważ literatura na ten temat jest zbyt obszerna, dlatego wskażę tylko „migawki” obrazujące ich najważniejsze i najciekawsze aspekty. Wybór jest zupełnie subiektywny, choć nie jest przypadkowy. Aktualnie można już mówić o ponad 2.000 zrealizowanych na świecie innowacji (<https://participedia.net>). Te, które wybrałam stanowią solidne zaplecze dla dobrych (i złych) praktyk i mogą być inspiracją (lub przestrożą) dla władz publicznych każdego szczebla na całym świecie, również w Polsce.

INNOWACJE DELIBERATYWNE: MINI-PUBLIKI

Mini-publiki są wskazywane jako „najbardziej zaawansowana metoda instytucjonalizacji demokracji deliberatywnej” (Elstub 2014: 166; Elstub, McLaverty 2014: 14). Należy podkreślić, że nie tworzą one demokracji deliberatywnej, ale są jej ważnym elementem (Curato et al 2021: 16), mają stanowić „bardziej doskonałe sfery publiczne” (Fung 2003: 338) niż te, które znamy. Mogą nadrobić słabości – w dużej mierze nie zaprojektowanej – masowej sfery publicznej (Chambers 2009: 330); stanowić remedium na to, że duże i masowe społeczności nie radzą sobie z autentyczną deliberacją (Goodin, Dryzek 2006: 219-220).

Mini-publiki to fora, zwykle organizowane przez decydentów, na których obywatele reprezentujący różne punkty widzenia gromadzą się razem, aby dyskutować nad określoną kwestią na forum i w małych grupach (Fung 2003; Goodin, Dryzek 2006; Grönlund et al. 2014). Mini-public zostały zdefiniowane przez Ryana i Smitha (2014: 19) jako fora składające się z obywateli (laików), rekrutowanych za pomocą warstwowej selekcji losowej w celu przedyskutowania określonej kwestii w ustalonym czasie w ustrukturyzowanych (ułatwionych) warunkach. Są „**mini**” bo projektuje się je na małą skalę. Są „**publiczne**” ponieważ odzwierciedlają większą publiczność i rozstrzygają problemy publiczne.

Dobrze zaprojektowane fora deliberatywne mogą pełnić ważne funkcje w polityce demokratycznej (Niemeyer, Veri, Dryzek, Bächtiger 2023). Są **przestrzenią promocji dialogu** i wymiany myśli, a nie monologu i popisu retoryki. Uzupełniają te strukturalne braki, które wiążą się z problemami skali, złożoności, braku informacji i wiedzy oraz możliwości wypowiedzenia się i bycia wysłuchanym (Chambers 2009: 330). Dzięki temu, że pełnią funkcję pewnego rodzaju „**deliberacyjny filtr**” lub „**demokratyczne lustro**”, stanowią wyróżniającą się innowację, która może przyczynić się do skutecznego reformowania współczesnych systemów politycznych (Curato et al 2021: 13).

Choć mini-publiki to wciąż jednorazowe (wyspiarskie) eksperymenty, to jako „miejsca” uczestnictwa są ważne z wielu powodów. Są szansą na **przezwycięzenie zaprojektowania instytucji, które mogą w przyszłości stać się prawdziwie deliberatywne**. Pozwalają sprawdzić, jakie elementy i aspekty będą **miały potencjał wdrożeniowy w innych kontekstach kulturowych i politycznych**. Dla obywateli są szkołą demokracji i ważnym doświadczeniem obywatelskim. Relewantny jest również ich wpływ na kształtowanie polityki publicznej poprzez dodanie perspektywy obywatelskiej do procesu decyzyjnego.

[1] Warto wyjaśnić, że ich nazwę anglojęzyczną citizens' assemblies – na ogół tłumaczy się jako „zgromadzenia obywatelskie”, ale w Polsce przyjęły się „panele obywatelskie” dlatego stosuję te dwa określenia zamiennie.

Wypełniają tym samym **lukę między pespektywami laików i ekspertów** (Chambers 2009: 330; Curato et al 2021).

Mogą znaleźć zastosowanie na **każdym szczeblu decyzyjnym** i również w sferach demokratycznych, a nawet kontekstach niedemokratycznych, takich jak system międzynarodowy.

Mini-publiki angażują **losowo wybraną grupę obywateli** (z wykorzystaniem np. próby warstwowo-losowej). Uczestnicy z pomocą ekspertów szczegółowo zapoznają się z konkretną problematyką, a organizatorzy zapewniają im dostęp do zrównoważonych materiałów informacyjnych w celu poszerzenia ich wiedzy na dyskutowany temat. Następnie, w ramach moderowanej debaty (oferującej odpowiednie techniki facylitacji w celu przeciwdziałania wzorcom dominacji w dyskusji), wymieniają się spostrzeżeniami i argumentami. Na koniec przedstawiają swoje stanowisko lub formułują propozycje dla władz odpowiedniego szczebla.

Proces ten może się jednak różnić w zależności od określonego rodzaju mini-publiki.

WYBRANE RODZAJE MINI-PUBLIK

Escobar i Elstub (2017) wskazują 5 rodzajów deliberatywnych mini-publik: Jury Obywatelskie (*Citizens' Juries*), Konferencje Konsensusu (*Consensus Conferences*), Komórki Planowania (Planning Cells), Sondaże Deliberatywne (*Deliberative Polls*) i Panele Obywatelskie (Citizens' Assemblies). Do tej grupy, Curato i in. (2021: 7-10) dodają jeszcze jedną formę: Przegląd Inicjatyw Obywatelskich (*Citizens' Initiative Review*). Zgodnie z **klasyfikacją OECD** (2020) istnieje jednak 12 różnego rodzaju reprezentatywnych procesów deliberatywnych. O przyporządkowaniu poszczególnych typów mini-publiki do konkretnej kategorii decyduje m.in. liczba uczestników, czas trwania, liczba spotkań, rodzaj rozstrzyganych spraw publicznych czy wyniki.

Omówię w tym miejscu tylko kilka najbardziej popularnych rodzajów, bo zaprezentowanie wszystkich byłoby niemożliwe.

- **Jury Obywatelskie** zwane też Obywatelskimi Ławami Przysięgłych (*Citizens' Juries'*) dobrze pasują do ideału demokracji deliberatywnej chociaż zostały opracowane w latach 70. XX w., a etykietę „deliberatywną” nadano im zdecydowanie później. Formuła ta została stworzona niezależnie w Stanach Zjednoczonych (<https://jefferson-center.org/projects/>) i w Niemczech, gdzie znane są jako **„Komórki Planowania”** (*Planning Cells*). Później spopularyzowano je też w innych krajach, w tym głównie w Wielkiej Brytanii (Smith 2009: 76-77; Crosby, Nethercut 2005; Smith, Wales 1999). Komórki planowania były wielokrotnie wykorzystywane przez niemieckie organy rządowe w zakresie takich zagadnień jak planowanie przestrzenne, lokalna i krajowa polityka energetyczna, rozwój autostrad oraz sieci cyfrowe i technologie informacyjne. W innych krajach sprawdziły się przy rozwiązywaniu spornych problemów np. w baskijskim regionie Hiszpanii czy w Izraelu (Smith, Wales 1999; Diemel, Renn 1995; Hendriks 2005). Jury obywatelskie zwykle składają się z próby kwotowej od dwunastu do dwudziestu czterech osób (na ogół szesnastu), zaś komórki planowania obejmują dwudziestu pięciu obywateli i są prowadzone równolegle lub w seriach, angażując w ten sposób jednocześnie większą liczbę osób (Parkinson 2006: 11-12; Smith, Wales 1999; Hendriks 2005).
- **Konferencje Konsensusu** (*Consensus Conferences*) zostały zapoczątkowane w latach 80. XX wieku. Wzorowane były na Duńskiej Radzie Technologicznej (Smith 2009; Grönlund i in. 2014; Joss, Durant 1995). Ich celem jest włączenie perspektywy społeczeństwa w proces oceny nowych osiągnięć naukowych i technologicznych, które budzą poważne obawy społeczne i etyczne. Eksperymenty z konferencjami konsensusu miały miejsce np. w Danii, Holandii i w Wielkiej Brytanii (Hendriks 2005; Joss 1998; Joss, Durant 1995).

- **Sondaże Deliberatywne** (*Deliberative Polls®*) są metodą zaprojektowaną przez amerykańskiego politologa Jamesa Fishkina z Uniwersytetu Stanforda (Fishkin 1991). Jego inspiracją były błędy w sondażach poprzedzających wybory, w szczególności błąd polegający na tym, że ludzie są zobowiązani do wyrażania opinii na tematy, niezależnie od tego, czy coś o nich wiedzą, czy nie. Aby temu zaradzić, w sondażu deliberatywnym najpierw zadaje się standardowe pytania ankietowe na dany temat losowej próbie odpowiedniej populacji, a następnie gromadzi się te osoby w jednym miejscu, gdzie są informowane o temacie i mają szansę przedyskutować go z ekspertami. Gdy uczestnicy zdobędą już wiedzę na określony temat, przeprowadza się wśród nich drugą ankietę, aby ocenić, jak zmieniły się ich opinie i preferencje. Tak zaprojektowany sondaż ma być metodą pomiaru przemyślanej opinii publicznej. Cechą charakterystyczną sondaży deliberatywnych (w porównaniu do innych mini-publik) jest to, że obywatele nie są proszeni o opracowanie zbiorowych rekomendacji, a o wypełnienie indywidualnego kwestionariusza – z tymi samymi pytaniami przed i po procesie. Dzięki niemu organizatorzy mogą rejestrować zmiany opinii w miarę, jak obywatele stają się coraz bardziej poinformowani o problemie. Również w porównaniu do innych mini-publik, sondaże deliberatywne mogą angażować dużo większą grupę obywateli, nawet kilkusetosobową. Metoda ta jest wykorzystywana na poziomie krajowym, regionalnym i lokalnym, głównie w Stanach Zjednoczonych, Europie i Australii, a nawet w Chinach. Sięgają po nią też coraz częściej kraje afrykańskie: Malawi (2017), Senegal (2016), Ghana (2015) i Uganda (2014) (OECD 2020; Fishkin i Farrar 2005: 75-6; Fishkin 2018; 1996; 1997; Parkinson 2006: 12-13; Smith 2009: 78-79; Fishkin, Farrar 2005; Fishkin, Luskin 2000; <https://deliberation.stanford.edu/>).
- **Panele Obywatelskie** (*Citizens' Assemblies*) stanowią stosunkowo nowy i innowacyjny sposób umożliwiania obywatelom aktywnego uczestnictwa w podejmowaniu ważnych dla nich decyzji (Fournier i in. 2011). Zostały zapoczątkowane w dwóch kanadyjskich prowincjach: Kolumbii Brytyjskiej (2004) i Ontario (2006-2007) oraz w Holandii (2006). W kolejnych latach stały się popularne m.in w Australii, Stanach Zjednoczonych, Niemczech, Austrii, Irlandii, Belgii, Francji, Wielkiej Brytanii i w Polsce. Aktualnie wykorzystywane są w ponad 25 krajach świata, a ich organizację podejmuje się ponad 40 wyspecjalizowanych organizacji pozarządowych (Flanigan, Gözl, Gupta i in. 2021). Pomimo, że organizacja paneli obywatelskich wymaga wyteżonej pracy organizacyjnej i posiadania określonych zasobów, stanowią aktualnie jedną z najpopularniejszych innowacji deliberatywnych na świecie. Są też jedną z najbardziej widowiskowych metod. Dwa kanadyjskie panele poprzedziły referendum w sprawie reformy wyborczej (Warren, Pearse 2008). W przypadku Holandii rekomendacja obywateli została przekazana rządowi do rozpatrzenia. Bardzo głośne i nowatorskie procesy przeprowadzono w Irlandii, gdzie w przypadku Konwentu Konstytucyjnego (*The Irish Constitutional Convention*, 2013-2014), skład panelu został skomponowany nie tylko z obywateli, ale w obrady włączono także parlamentarzystów – 30% uczestników (Farrel, Suiter 2019). Panel obywatelski może trwać miesiąc (kilka weekendów), a nawet rok. Dotychczasowe panele na świecie skupiały zwykle 100-160 uczestników. Obywatele są wybierani w dwustopniowej procedurze z wykorzystaniem oficjalnego rejestru wyborców. Najpierw kilkaset lub kilka tysięcy losowych osób lub gospodarstw domowych otrzymuje listy z zaproszeniem do udziału, a następnie w toku dalszej selekcji wybiera się grupę „właściwą” z tych, którzy wyrażą zainteresowanie uczestnictwem. Przy doborze uwzględnia się określone kwoty związane np. z płcią, wiekiem, miejscem zamieszkania, wykształceniem, statusem ekonomicznym, pochodzeniem etnicznym itd. Metoda ta nie jest więc ściśle losowa, a warstwowo-losowa, bo skład panelu ma być reprezentatywny dla szerszej populacji. Proces przebiega w trzech fazach: uczenia się, deliberacji i podejmowania decyzji (Podgórska-Rykała 2020; Gerwin 2018).

Mini-publiki, po które sięgnęły polskie miasta miały formułę paneli obywatelskich.

Niektóre rodzaje deliberatywnych mini-publik mają swoje **ramy prawne** (np. *Deliberative Poll®* opatentowany przez profesora Jamesa Fishkina z Uniwersytetu Stanforda), ale inne nie i dlatego są wdrażane w oparciu o różne zasady w różnych częściach świata.

W przypadku tego typu innowacji **dobrze praktyki** – szczególnie, kiedy nie ma określonych ram prawnych – dostarczają **cennych wskazówek**, których nie można ignorować. Katalog dobrych praktyk został zaproponowany przez **OECD** (2020). Na podstawie doświadczeń z setek procesów wdrożonych w krajach OECD i innych częściach świata opracowano zestaw kluczowych zasad procesów deliberatywnych. Wśród nich znajdują się: odpowiedzialność, przejrzystość, włączenie, reprezentatywność, informacja, zbiorowa deliberacja, czas, sprawiedliwość, prywatność uczestników i ewaluacja. Do tej listy należy dodać wpływ, czyli **potencjalną moc przekształcania rekomendacji zgromadzeń obywatelskich w rzeczywiste decyzje polityczne**. Co więcej, niezależnie od różnic technicznych i organizacyjnych, rdzeń procesów deliberatywnych musi pozostać bezstronny. Stronniczość na jakimkolwiek etapie pracy mini-publiki (np. przy wyborze uczestników lub ekspertów, ustalaniu porządku obrad, moderowaniu dyskusji, głosowaniu) niweczy jej cel i stoi w jawnej sprzeczności z podstawową ideą.

PRZYKŁADY WYKORZYSTANIA MINI-PUBLIK NA ŚWIECIE: SUKCESY I PORAŹKI

Trudno zliczyć wszystkie zrealizowane na świecie mini-publiki, bo są ich już tysiące, a liczby te ciągle rosną. Wiele z nich jest organizowanych lokalnie, bez umiejscowienia w ramach konkretnego rodzaju mini-publiki i dlatego trudno je jednoznacznie sklasyfikować. Zespoły badawcze i organizacje społeczne podejmują się zbierania i porządkowania danych na ten temat. Jednym z takich projektów jest **POLITICIZE** (<http://politicize.eu/>), w ramach którego dokonano inwentaryzacji prawie 160 zróżnicowanych przypadków mini-publik oraz innych forów gromadzących osoby nie wybrane w wyborach. Analizą objęto procesy, które odbyły się w Europie (UE-27, Wielka Brytania, Szwajcaria, Islandia i Norwegia) w okresie 2000-2023. Przedsięwzięcie zrealizowano pod kierunkiem Jean-Benoit Pilet z belgijskiego Université Libre de Bruxelles przy współpracy kilkudziesięciu badaczy demokracji deliberatywnej z całej Europy. Baza jest cały czas aktualizowana. Inną ciekawą bazę można znaleźć pod linkiem: <https://participedia.net/>.

Politycy chętnie sięgają po rozwiązania deliberatywne wszędzie tam, gdzie pojawia się **trudny, dzielący społeczeństwo problem, np. kwestia aborcji w Irlandii** (Suiter, Farrell, Harris 2016). Gdy nikt nie chce się podjąć jego rozstrzygnięcia najlepiej jest przerzucić tę odpowiedzialność na obywateli, wszak oni są „suwerenem” i oni „tu rządzą”. Jednak analiza tematyki procesów, które dotychczas zrealizowano w wielu miejscach na świecie wskazuje, że deliberacja sprawdzi się także w przypadku mniej kontrowersyjnych (i bardzo „przyziemnych”) decyzji leżących w **gestii władz lokalnych i regionalnych**, np. czystość w mieście – Mostar, Bośnia i Hercegowina, 2021 lub jakość powietrza i transport publiczny – Cambridge, UK, 2019 (Escobar, Elstubb 2017; Podgórska-Rykała 2020; Podgórska-Rykała 2022).

W dalszej części opracowania zaprezentuję kilka ciekawych przykładów mini-publik. Dwie kanadyjskie prowincje – **Kolumbia Brytyjska i Ontario** były miejscem organizacji pierwszy paneli obywatelskich na świecie (2004 i 2006-2007). W ślad za nimi podążyła **Holandia** (2006). Wszystkie trzy panele dotyczyły reformy prawa wyborczego. Procesy trwające od ponad dekady (2011) w Irlandii udowadniają, że mini-publiki mogą radzić sobie doskonale nawet z bardzo złożonymi i kontrowersyjnymi tematami (np. aborcja, małżeństwa jednoosobowe). Unikalny model stałego dialogu obywatelskiego wypracowany i wdrożony w **Niemieckojęzycznej Wspólnocie Belgii** (2019) jest wskazywany jako największy sukces instytucjonalizacji procesów deliberatywnych. W ślad za Belgią podążyły inne kraje – modele stałych paneli obywatelskich wdrożono np. w **Paryżu, Akwizgranie czy Newham**. Mostar jest pierwszym miastem w Europie Południowo-Wschodniej, które zdecydowało się na sięgnięcie po mini-publikę i stanowi dowód na to, że deliberacja może być skuteczna także w społeczeństwach podzielonych (w tym przypadku etnicznie).

Przykład z włoskiej **Toskanii** (2007) i krajowy panel przeprowadzony we **Francji** (2019-2020) pokazują, że mini-publicki nie są receptą na całe zło i przy braku dobrej woli politycznej lub w sytuacji, gdy są źle zaprojektowane, mogą przynieść skutki odwrotne od zamierzonych.

KOLUMBIA BRYTYJSKA, KANADA (2004)

Pierwszy na świecie **Panel Obywatelski ds. Reformy Wyborczej** (*The British Columbia Citizens' Assembly on Electoral Reform*, BCCA, 2004) został powołany przez rząd Kolumbii Brytyjskiej w Kanadzie. Obrady BCCA trwały łącznie 11 miesięcy, a koszt przedsięwzięcia wyniósł 5,5 miliona dolarów. Panel stanowił niezależne, bezstronne zgromadzenie, składające się z 158 losowo wybranych mieszkańców prowincji. Rekrutując uczestników, by zachować reprezentatywność, przyjęto takie kryteria jak: wiek (min. 18 lat), płeć i miejsce zamieszkania. Do składu włączono też dwóch Aborygenów i niezależnego przewodniczącego (Jack Blaney), który głosował tylko w przypadku remisu. Łącznie było to 161 osób. Uczestnikom zaproponowano wynagrodzenie w wysokości 150 USD dziennie oraz wsparcie w opiece nad dziećmi (doraźne przedszkole). Zadaniem panelu było zbadanie ówczesnie obowiązującego prowincjonalnego systemu wyborczego i zaproponowanie dla niego bardziej sprawiedliwych alternatyw. Panelistów zapytano przed rozpoczęciem procesu, jak oceniają swoją wiedzę w obszarze omawianego zagadnienia. Średnio przyznali sobie jedynie po 4,3 punktów w dziesięciostopniowej skali. Zgodnie z ideą tego rodzaju mini-publicki, aby móc zaproponować dobre rozwiązania, uczestnicy wzięli udział w fazie edukacyjnej. Następnie zorganizowali indywidualnie ok. 50 wystuchań w całej prowincji. Podczas tych spotkań wysłuchali argumentów różnych grup interesu, organizacji rzeczniczych i partii politycznych. Spotkania były nagrywane, a prezentacje streszczane i udostępniane. Łącznie, w publicznych wystuchaniach wzięło udział ponad 3.000 osób; otrzymano też 1.600 pisemnych wniosków, komentarzy i sugestii. W październiku 2004 r. panel podjął decyzję, by zastąpić istniejący w prowincji system *First Past the Post* (FPTP) systemem *Single Transferable Vote* (STV). Raport końcowy pt. *Making Every Vote Count* i zalecenia panelu zostały przedstawione opinii publicznej w grudniu 2004 roku, a ostateczna **decyzja została poddana pod referendum**, które odbyło się równoległe z wyborami prowincjonalnymi 17 maja 2005 roku. Zapytano mieszkańców: „Czy Kolumbia Brytyjska powinna przejść na system wyborczy BC-STV, zgodnie z zaleceniem Panelu Obywatelskiego ds. Reformy Wyborczej?” Mimo sporej większości głosów poparcia, referendum ostatecznie nie zatwierdziło decyzji panelu, co było związane z koniecznością uzyskania tzw. podwójnej większości – dla jednego ze wskaźników uzyskano 57,4% podczas, gdy wymagane było 60% (Fournier i in. 2011; Warren, Pearse 2008). Fakt, że ponad 57% głosujących poparło zmiany zaproponowane przez BCCA został przez szerszą publiczność międzynarodową zinterpretowany jako „imponujący” i „wyjątkowo wysoki” wynik wskazujący, że populacja prowincji zaufała osądowi BCCA (Dryzek 2010: 169-170; Lang 2007: 37; Curato, Böker 2016: 180-182).

Reformie prawa wyborczego poświęcono także dwa kolejne panele obywatelskie, w **ONTARIO** (*Citizens' Assembly on Electoral Reform*, 2006-2007) i w **HOLANDII** (*Burgerforum Kiesstelsel*, 2006). Ich konstrukcję instytucjonalną wzorowano na panelu z Kolumbii Brytyjskiej.

IRLANDIA (2011 – nadal)

Następnym wartym uwagi przykładem jest **Irlandia**, gdzie eksperymenty deliberatywne rozpoczęto ponad dekadę temu i do dziś władze publiczne cyklicznie sięgają po panele obywatelskie na szczeblu krajowym, a ostatnio także miejskim (**Dublin**).

Zaczęto się w 2011 roku od pilotażowego, eksperymentalnego panelu obywatelskiego, zorganizowanego przez pracowników uczelni wyższych i aktywistów społecznych w ramach projektu *We the Citizens* (Farrell, O'Malley, Suiter 2013; Farrell, Suiter 2019).

Było to przedsięwzięcie zupełnie niezależne od władz publicznych, ale okazało się na tyle dużym sukcesem, że irlandzki rząd zdecydował się na powołanie deliberatywnego **Konwentu Konstytucyjnego** (*The Irish Constitutional Convention, 2013-2014*). Celem Konwentu było włączenie obywateli w proces przygotowania palących (i kontrowersyjnych) zmian w irlandzkiej Konstytucji obowiązującej od 1 lipca 1937 roku (Farrell, Suiter 2019; Farrell 2014; Suiter, Farrell, Harris 2016).

Konwent Konstytucyjny obradowała w 100-osobowym składzie, w tym 99 uczestników i 1 przewodniczący, wyznaczony decyzją rządu. Został nim Tom Arnold, irlandzki ekonomista, doradca ds. polityki publicznej, głównie związany z tematyką rolnictwa i bezpieczeństwa żywnościowego. Spośród 99 uczestników, 2/3 czyli 66 osób zostało wylosowanych spośród obywateli mających prawo do głosowania w referendum i wpisanych do rejestru wyborców. Zadbano, by kryteria losowania możliwie pełnie odzwierciedlały irlandzkie społeczeństwo pod względem płci, wieku, klasy społecznej i miejsca zamieszkania. **Pozostałych 33 uczestników było czynnymi politykami**: przede wszystkim członkami irlandzkiego parlamentu (Dáil i Seanad), z jednoczesnym zagwarantowaniem, by w grupie tej znaleźli się przedstawiciele z każdej partii politycznej. Do udziału w Konwencie zaproszono też przedstawicieli Zgromadzenia Irlandii Północnej. Prace Konwentu wspierała **ekspercka grupa doradcza** złożona z politologów i prawników konstytucyjnych. W proces włączono także **szeroką grup innych organów publicznych i grup interesu**, które miały prawo składania uwag i propozycji ponadto zrealizowano 9 spotkań konsultacyjnych w regionach. Prace Konwentu zaplanowano na 18 miesięcy, łącznie było to 10 weekendowych posiedzeń (Farrell, Suiter 2019; Farrell 2014; Suiter, Farrell, Harris 2016).

Wśród tematów, które omawiano w ramach Konwentu znalazły się regulacje dotyczące urzędu prezydenta – długości jego kadencji, wieku biernego prawa wyborczego i możliwości głosowania w wyborach prezydenckich dla osób mieszkających poza granicami Irlandii; systemu wyborczego – obniżenia wieku uprawniającego do posiadania czynnego prawa wyborczego; równości małżeństw bez względu na płeć; roli kobiet w życiu prywatnym i zwiększenia ich udziału w życiu publicznym; przestępstwa bluźnierstwa, a także – dodane przez członków Konwentu – temat reformy *Dáil* oraz kwestia praw gospodarczych, społecznych i kulturalnych (Farrell, Suiter 2019; Farrell 2014; Suiter, Farrell, Harris 2016). W sumie wydano 38 zaleceń, z których wdrożenie w życie 18 wymagało od irlandzkiego elektoratu podjęcia decyzji w drodze **referendum**. Tak się stało w przypadku części z nich, co zaowocowało ostatecznie **zmianami w konstytucji**.

Obywatele nie mieli co prawda dostępu do posiedzeń Konwentu, ale sesje plenarne były transmitowane na żywo na stronie www.constitution.ie. W spotkaniach plenarnych mogli brać udział przedstawiciele mediów. Ponadto, po każdym spotkaniu publikowano szczegółowy raport. Przez cały okres trwania Konwentu, obywatele mogli przekazywać swoje uwagi i propozycje. Łącznie otrzymano 2.500 takich zgłoszeń, a stronę internetową Konwentu odwiedziło 350.000 osób ze 144 krajów świata. W Internecie udostępniono ponad 100 godzin transmisji na żywo z dziesięciu spotkań Konwentu. We wrześniu 2013 r., kiedy dyskutowano nad propozycją rozszerzenia prawa głosu w wyborach prezydenckich na obywateli mieszkających poza krajem, zorganizowano dodatkowo globalną rozmowę z udziałem przedstawicieli społeczności irlandzkich w Australii, Niemczech, Francji, Wielkiej Brytanii, USA i Kanadzie. Podjęto świadomy wysiłek, aby dotrzeć nie tylko do obywateli Irlandii mieszkających na wyspie, ale także do Irlandczyków z całego świata, gdziekolwiek się znajdowali (Farrell, Suiter 2019; Farrell 2014; Suiter, Farrell, Harris 2016).

W ślad za sukcesem Konwentu Konstytucyjnego, władze Irlandii zdecydowały się zorganizować kolejny – śledzony przez opinię publiczną na całym świecie z uwagi na podjętą tematykę aborcji – **Irlandzki Panel Obywatelski** (*The Irish Citizens Assembly, 2016-2018*). Obradował on 18 miesięcy, łącznie odbyło się 12 spotkań.

W ramach panelu 100 osób, pod przewodnictwem Mary Laffoy, sędzi Sadu Najwyższego Irlandii, debatowało nad **pięcioma tematami: „ósmą poprawką” do konstytucji (aborcja); sposób organizacji referendów; zmiany klimatyczne, starzenie się społeczeństwa i kadencyjność parlamentów**. Po zakończeniu prac, 25 maja 2018 roku, odbyło się referendum, które stanowiło formalne głosowanie w sprawie przyjęcia rekomendacji panelu. Sprawozdanie końcowe opublikowano 21 czerwca 2018 r. (Farrell, Suiter 2019; Farrell 2014; Suiter, Farrell, Harris 2016).

Najwięcej kontrowersji wzbudziła **tematyka dekryminalizacji aborcji**, a więc „ósmej poprawki” do konstytucji, która była omawiana przez panel przez 5 weekendów. Temat ten najlepiej obrazuje istotę procesów deliberacyjnych, bo w tamtym czasie był jednym z **najbardziej dzielących i trudnych kwestii** w życiu publicznym Irlandii.

Praca nad „ósmą poprawką” rozpoczęła się od zapoznania z aktualną sytuacją i kontekstem historycznym, a następnie z opiniami lekarzy na temat funkcjonowania przepisów w praktyce irlandzkich szpitali. Starano się, by eksperci **unikali perspektywy moralnej**, opierając się jedynie na fachowej wiedzy naukowej. Jedynie w przypadku kwestii etycznych dopuszczono prezentację stanowisk pro-life, jak i pro-choice. Dzięki takiemu rozdzieleniu referatów paneliści nie musieli rozważać we własnym zakresie, czy prezentowane treści wynikają z subiektywizmu lub osobistych poglądów mówców. Grupy rzecznicze (strony) były wysłuchiwanie na odrębnej sesji. Na marcowym posiedzeniu panel wysłuchał nagranych wywiadów z sześcioma kobietami, które zostały dotknięte „ósmą poprawką” oraz stanowisk 17 grup rzeczniczych. **Poziom zaangażowania społeczeństwa w prace panelu był bezprecedensowy**. Otrzymało 13.075 zgłoszeń, z których 8.092 online, a 4.983 pocztą tradycyjną. Większość z nich została opublikowana i wzięta pod rozwagę. Zasadą były zgłoszenia imienne, nie przyjmowano i nie publikowano zgłoszeń anonimowych. Na stronie internetowej The Citizens' Assembly można zapoznać się ze zgłoszeniami – wiele osób podzieliło się swoimi własnymi doświadczeniami, niektóre były bardzo dramatyczne.

Końcowe głosowanie wykazało, że **panel zarekomendował usunięcie art. 40.3.3° z Konstytucji Irlandii** (87% nie zgadzało się z jego zachowaniem w całości; 56% uważało, że należy go zastąpić innym przepisem lub zmodyfikować, a 57% wyraziło przekonanie, że przepis ten powinien zostać zastąpiony przepisem konstytucyjnym, który wyraźnie upoważnia Oireachtas do stanowienia prawa dotyczącego przerywania ciąży, praw osób nienarodzonych i praw kobiet ciężarnych). Swoje stanowisko w kwestii aborcji zmienił m.in. wpływowy konserwatywny polityk Micheál Martin, przewodniczący partii Fianna Fáil. Jak wskazał, wpływ na tę zmianę miały przede wszystkim historie kobiet, których płód miał wady uniemożliwiające jego przeżycie oraz kobiet, które zostały zgwałcone i zmuszone do urodzenia dziecka. **Referendum odbyło się 25 maja 2018 roku. Na „tak” zagłosowało 66,40% uprawnionych, zaś przeciwko było 33,60% wyborców. Frekwencja wyniosła 64,13%**. Na mocy tej decyzji do konstytucji wprowadzono następujący przepis: „Ustawa może ustanowić przepisy regulujące przerywanie ciąży.” Od 1 stycznia 2019 r. prawem zezwalającym na dostęp do aborcji w Republice Irlandii jest Ustawa o zdrowiu (regulacja przerywania ciąży) z 2018 r. Ustawa ta legalizuje aborcję na życzenie do 12 tygodnia ciąży, z zastrzeżeniem wymogu odczekania trzech dni między wizytą u lekarza a wykonaniem zabiegu. Temat aborcji wzbudził gorącą dyskusję nie tylko w Irlandii, prace panelu były obserwowane przez media na całym świecie (Farrell, Suiter 2019; Farrell, Suiter, Cunningham, Harris 2020).

W latach 2020-2021 obradował w Irlandii **Panel Obywatelski ds. Równości Płci** (*The Citizens' Assembly on Gender Equality*). W okresie 2021-2022 roku rozpoczęły się dwa kolejne panele. Pierwszy to **Panel Obywatelski ds. Utraty Różnorodności Biologicznej** (*The Citizens' Assembly on Biodiversity Loss, 2022-2023*).

Towarzyszył mu i uzupełniał jego pracę pierwszy **irlandzki Panel Dzieci i Młodzieży** (*Ireland's Children and Young People's Assembly on Biodiversity Loss*). W ramach tej inicjatywy zaproszono do udziału 35 losowo wybranych członków w wieku od 7 do 17 lat z całej Irlandii, którzy po zakończonej deliberacji, 25 października 2022 r. przekazali swoje zalecenia irlandzkiemu Ministrowi ds. Dziedzictwa.

Drugi zrealizowany niedawno panel to przedsięwzięcie o charakterze miejskim – **Panel Obywatelski Dublina** (*Dublin Citizens' Assembly*), którego obrady zakończyły w październiku 2022. Jego przedmiotem była debata nad zmianą **sposobu wybierania burmistrza** (na wybory bezpośrednie). Zgromadzenie liczyło łącznie 80 członków, w tym niezależny przewodniczący, 67 losowo wybranych mieszkańców Dublina i hrabstwa oraz 12 radnych wybranych z czterech władz lokalnych.

Następnie, 15 kwietnia 2023 r. rozpoczął swoją pracę **Panel Obywatelski ds. Krajowej Polityki Narkotykowej** (*A Citizens' Assembly on Drugs Use*).

Zarówno Konwent Konstytucyjny, jak i kolejne panele obywatelskie, były dla Irlandii i jej obywateli **szkołą i ćwiczeniami z deliberacji**. Jak pokazują powyższe przykłady, tematyka procesów deliberatywnych realizowanych w Irlandii w wielu przypadkach koncentrowała się na zagadnieniach wyraźnie dzielących społeczeństwo, wprowadzających tzw. „**stan niezgody**” (Thompson 2008). W myśl tej koncepcji, zgromadzenia deliberatywne mogą pochylić się nad **tematami kontrowersyjnymi**, które ujawniają albo silne podziały opinii publicznej, albo wysoki stopień niezdecydowania obywateli w danej kwestii.

MOSTAR, BOŚNIA I HERCEGOWINA (2021)

Panel Obywatelski w Mostarze (*Mostar Citizens' Assembly, 2021*), został zrealizowany na szczeblu miasta. Jego organizacji pojęto się w ramach projektu pt. „Budowanie demokratycznego udziału w mieście Mostar” realizowanego przez **Kongres Władz Lokalnych i Regionalnych Rady Europy** w ramach Planu Działań Rady Europy dla Bośni i Hercegowiny na lata 2018-2021. Plan ten obejmuje szereg działań, mających na celu przyspieszenie reform i poprawę skuteczności i jakości m.in. systemu wymiaru sprawiedliwości czy procedur wyborczych (Podgórska-Rykała 2022).

Znaczący nacisk został położony na kwestie **przeciwdziałania dyskryminacji**, w tym poprzez **walkę z segregacją etniczną i wzmocnienie praw mniejszości narodowych**, co było związane z trudną historią regionu byłej Federacji Jugosławii po 1991 r. (Stanisławski 2002; Altermatt 1998). Mostar jest więc przypadkiem szczególnym. Warto dodać, że w ciągu ostatnich kilkunastu lat w mieście, z uwagi na „lukę prawną” spowodowaną nieporozumieniami na tle etnicznym, **nie odbywały się tam wybory samorządowe**. Mostarem zarządzał w ramach mandatu „technicznego”, a więc w ograniczonym zakresie, przez 16 lat (od grudnia 2004 r. aż do grudnia 2020 r.), burmistrz Ljubo Bešlić. Dopiero w lutym 2020 roku mandat burmistrza objął wybrany przez nową, 35-osobową radę miasta Mario Kordić.[2]

Projekt wdrażający w Mostarze panel obywatelski był ważnym elementem reform społecznych. Rozpoczęto od szerokich **konsultacji społecznych**, które miały na celu wyłonienie tematu panelu. W ankiecie wzięło udział 1.068 mieszkańców Mostaru (min. 16 lat), którzy zaproponowali łącznie 68 tematów.

[2] Zgodnie ze specjalnymi regułami wyborczymi dla Mostaru, żadna z grup etnicznych (Bośniacy, Serbowie, Chorwaci) nie może mieć mniej niż 4, ani więcej niż 15 radnych. Ponadto, jedno miejsce w radzie jest zarezerwowane dla tych, którzy nie deklarują się jako Bośniacy, Chorwaci lub Serbowie. Burmistrz Mostaru wybierany jest większością 2/3 głosów przez 35 radnych Rady Miejskiej.

Największą popularnością cieszyły się: sprzątanie i utrzymanie czystości w mieście, rozwiązanie problemu wysypiska śmieci „Uborak” (zamknięcie, przeniesienie) oraz budowa, renowacja i urządzenie parków, zieleńców i parków z placem zabaw dla dzieci. Równolegle zorganizowano w Internecie **kampanię reklamową „gradiMO”**, której celem było zaproszenie mieszkańców Mostaru do udziału w przedsięwzięciu. Następnie wytypowano panelistów. Wykorzystano metodę warstwowo-losową; rozesłano 5.000 listów, adresując je zgodnie z ustaloną populacją miasta według wyników spisu powszechnego z 2013 r. Miało to na celu ułatwienie zespołowi projektowemu wybranie członków w oparciu o zestaw kryteriów, które gwarantują reprezentatywność na poziomie miasta (płeć, wiek, wykształcenie, miejsce zamieszkania (dzielnica), status materialny i pochodzenie etniczne). W celu zapewnienia bezstronności określono również kryteria wykluczające uczestnictwo w panelu. W roli panelistów nie mogły wystąpić m.in. niektóre osoby zatrudnione w urzędzie miasta oraz zajmujące kierownicze stanowiska w publicznych jednostkach organizacyjnych Mostaru czy też Kantonu Hercegowina-Neretwa. Wykluczono polityków i osoby mianowane na stanowiska polityczne, w tym ich doradców, a ponadto członków grup interesariuszy, lobbystów działających w obszarze związanym z przedmiotem panelu. Wszyscy, którzy odpowiedzieli na listowne zaproszenie wzięli udział w drugim losowaniu. Tym sposobem wyłoniono 40 panelistów składu podstawowego i 8 osób z funkcją panelistów rezerwowych. Jednocześnie z logowaniem się do udziału w panelu, można było wskazywać preferowany temat – zwyciężyła propozycja dotycząca **utrzymania czystości i przestrzeni publicznej w mieście**. Sam panel obradował przez miesiąc (lipiec 2021). Opracowano 32 rekomendacje, z których większość (poza dwiema) uzyskała poparcie na poziomie powyżej 90%. Aż 8 rekomendacji poparło 100% panelistów. Najmniejsze poparcie (85%) uzyskał postulat zakończenia budowy hali sportowej w możliwie najkrótszym czasie (Podgórska-Rykała 2022).

OXFORD, UK (2019)

Innym przykładem jednorazowego panelu obywatelskiego było **Zgromadzenie Obywatelskie Oksfordu w sprawie Zmian Klimatu** (*The Oxford Citizens Assembly on Climate Change*, 2019). Oksford był **pierwszym miastem w Wielkiej Brytanii**, które zorganizowało zgromadzenie obywatelskie na temat **zmian klimatu**. Zgromadzenie obradowało przez dwa weekendy (28-29 września i 19-20 października 2019), a w jego prace zaangażowano 50 mieszkańców. Aby mieć pewność, że uzyskano reprezentatywną próbę populacji zastosowano szereg kryteriów selekcji, **w tym płeć, wiek, pochodzenie etniczne, niepełnosprawność i miejsce zamieszkania**. Co ciekawe, **monitorowano również dodatkowe dane dotyczące uczestników**, w tym grupę społeczno-ekonomiczną, status na rynku pracy, poziom wykształcenia i poglądy polityczne – ale tych zmiennych nie wykorzystano w procesie selekcji. Pytanie, jakie postawiono uczestnikom panelu brzmiało: Rząd Wielkiej Brytanii przyjął przepisy prawne pozwalające osiągnąć „zerową emisję netto” do 2050 r. Czy Oksford powinien być bardziej proaktywny i dążyć do osiągnięcia „zerowej emisji netto” wcześniej niż 2050 r.? Na jakie kompromisy jesteśmy gotowi? Po zakończeniu procesu, rekomendacje panelistów przekazano władzom miasta do rozpatrzenia. Zgodnie z dobrą praktyką zachęcania do pełnego uczestnictwa, każdemu uczestnikowi wypłacono honorarium w wysokości 300 GBP.

CAMBRIDGE, UK (2019)

Inną mini-publiką zorganizowaną w UK było **Zgromadzenie Obywatelskie Cambridge w sprawie Jakości Powietrza i Transportu** (*Greater Cambridge Citizens' Assembly on Congestion, Air Quality and Public Transport*, 2019). Wzięło w nim udział 53 losowo wyłonionych obywateli – mieszkańców miasta i okolic, w tym **osób dojeżdżających do pracy w tym obszarze**. Grupa była reprezentatywna pod względem płci, wieku, pochodzenia etnicznego, miejsca zamieszkania i grupy społeczno-ekonomicznej.

Ponieważ tematem zgromadzenia była jakość powietrza i transport publiczny, proces losowego wyboru uwzględniał również to, czy wybrane osoby regularnie podróżują i przemieszczają się w obrębie wskazanego obszaru. Zgromadzenie obradowało przez dwa weekendy (7-8 września oraz 5-6 października 2019 r.). Pytanie, z jakim mierzyli się paneliści brzmiało: Jak możemy zmniejszyć korki, poprawić jakość powietrza i zapewnić lepszą jakość transportu publicznego w Cambridge i okolicach? Uczestnicy za udział w pracach zgromadzenia otrzymali po 300 funtów (w gotówce lub bonach), zwrócono im również koszty podróży. Po zakończeniu procesu, rekomendacje panelistów przekazano władzom miasta do rozpatrzenia.

NIEMIECKOJĘZYCZNA WSPÓLNOTA BELGII (2019 – nadal)

Omawiając deliberatywne mini-publiki nie sposób pominąć przykładu z Belgii. System wprowadzony w Ostbelgien[3] (*Permanenter Bürgerdialog* – PBD), oparty na modelu stałego dialogu obywatelskiego jest wskazywany jako **największy sukces instytucjonalnej integracji deliberatywnych mini-publik z systemem przedstawicielskim** (Macq, Jacquet 2023: 160-161).

Model *Permanenter Bürgerdialog* powstał 25 lutego 2019. Został opracowany we współpracy z międzynarodowym gronem ekspertów oraz belgijską organizacją G1000. Tworzą go 4 podmioty: (1) Stały Senat Obywatelski (*Bürgererrat*) składający się z 24 osób losowanych na 18-miesięczną kadencję, (2) Stały Sekretarz ds. Dialogu Obywatelskiego będący pracownikiem administracji regionalnej (*Ständige Sekretärin*), (3) panele obywatelskie (*Bürgerversammlung*) – cykliczne zgromadzenia losowo wybranych obywateli, (4) Rząd i Parlament Niemieckojęzycznej Wspólnoty Belgii. Senat i panele składają się z osób wybranych w drodze losowania, zgodnie z regułą reprezentatywności (wiek, płeć, miejsce zamieszkania, wykształcenie). Zadaniem Senatu, który spotyka się co miesiąc, jest decydowanie o tematach wymagających konsultacji. Każdy z tematów jest następnie omawiany w ramach osobnego panelu obywatelskiego (planuje się ok. trzech paneli na rok) w celu wypracowania konkretnych rekomendacji dla władz. Rekomendacje paneli zostają przekazane Parlamentowi, który organizuje w ich sprawie minimum dwie debaty rocznie.

Jest to przypadek szczególnie interesujący, ponieważ wykracza poza szereg paneli obywatelskich organizowanych jedynie jednorazowo, *ad hoc*, w charakterze eksperymentalnym (Elstub 2014; Grönlund i in. 2014). Co ciekawe, projekt wprowadzenia modelu w Ostbelgien został jednogłośnie poparty przez wszystkie 6 partii politycznych w regionalnym parlamencie i istnieje rzeczywista wola i chęć wdrażania wypracowanych w tym procesie rekomendacji, choć formalnie są one wiążące, bo byłoby to sprzeczne z belgijską konstytucją (Macq, Jacquet 2023; Niessen, Reuchamps 2020).

Przyjęcie modelu stałego dialogu obywatelskiego w Ostbelgien było w Belgii **poprzedzone innymi eksperymentami deliebratywnymi**. Trzy z nich wydają się w tym kontekście mieć największe znaczenie. Jeden był realizowany na szczeblu całego kraju, drugi miasta, a trzeci regionu:

- Pierwsza deliberatywna mini-publika w Belgii to tzw. **G1000**. Inicjatywę podjęto w szczególnych dla kraju okolicznościach. Po wyborach w 2011 r. na szczeblu federalnym przez kilka miesięcy nie istniał skuteczny rząd, ponieważ partie nie były w stanie znaleźć porozumienia.

[3] Wspólnota Niemieckojęzyczna jest jednostką federalną Belgii, z 77.185 mieszkańcami mieszkającymi na 846,1 km² jest to jedna z najmniejszych jednostek federalnych na świecie. Ma własny rząd i parlament z daleko idącymi obszarami kompetencji legislacyjnych, takimi jak edukacja, opieka zdrowotna i zatrudnienie.

- W wyniku tego kryzysu grupa niezależnych obywateli postanowiła stworzyć mini-publickę skupiającą 1.000 mieszkańców, której celem miało być wsparcie polityków w procesie wyjścia z zaistniałego impasu polityki partyzanckiej. Inicjatorzy chcieli pokazać, że obywatele są w stanie wyrazić swój głos również pomiędzy kampaniami wyborczymi. Obrady odbyły się 11 listopada 2011 roku; wzięto w nich ostatecznie udział 704 uczestników. Przypadek ten stanowił jedną z największych mini-public face-to-face na świecie. Pochyleno się nad trzema palącymi kwestiami: bezpieczeństwem społecznym, imigracją i redystrybucją bezpieczeństwa socjalnego. Po zakończeniu obrad przygotowano raport, który przekazano przewodniczącym siedmiu belgijskich parlamentów krajowych (Caluwaerts i Reuchamps, 2015; Jacquet 2017).
- Kolejną belgijską mini-publicką był projekt **G100**, który powstał w następstwie G1000. Jego inicjatorami byli mieszkańcy gminy położonej na południu Brukseli – Grez-Doiceau. Grupa organizatorów składała się z aktywnych **mieszkańców gminy** oraz dwóch stowarzyszeń. Podobnie jak w przypadku G1000, doświadczenie to było **całkowicie niezależne od władz publicznych**. Zaplanowano dwudniowe obrady (11-12 października 2014 r.). W odniesieniu do wyboru uczestników, organizatorzy zdecydowali się na przyjęcie metody mieszanej, łączącej ogólny apel do mieszkańców (można było się samodzielnie zgłosić) z losowym doбором na podstawie numerów telefonów. W tym drugim przypadku wykorzystano miejski wykaz udostępniony przez pocztę. Uczestnicy G100 zostali najpierw poproszeni o wyobrażenie sobie swojej idealnej gminy za trzydzieści lat. Następnie poproszono ich o zaproponowanie celów rozwojowych oraz o dołączenie do grup roboczych i pracę zespołową. Po zakończeniu obrad przygotowano raport, który przekazano władzom gmin (Jacquet 2017).
- Trzeci belgijski przypadek, **Obywatelski Parlament Klimatyczny** (*Climate Citizens Parliament* – CCP, 2014), został zorganizowany przez **władze publiczne prowincji Luksemburg**, lokalnego poziomu zarządzania w Belgii. Przewodniczył jej regionalny minister odpowiedzialny za zrównoważony rozwój. Termin był związany z Konferencją Narodów Zjednoczonych w sprawie zmian klimatu, którą zaplanowano na 2015 r. w Paryżu. Mini publika obradowała przez trzy weekendy, od września do października 2015 roku. Efektem był raport końcowy, w którym uczestnicy zawarli swoje obawy i propozycje dotyczące lokalnych polityk publicznych. Raport został przedstawiony na sesji plenarnej Rady Prowincji.

PARYŻ, FRANCJA (2021 – nadal)

W ślad za Belgią i jej modelem stałego dialogu obywatelskiego poszedł Paryż, który w 2021 r. stał się **pierwszym dużym miastem na świecie ze stałym zgromadzeniem obywatelskim**. Decyzję w tej sprawie podjęła Rada Miejska Paryża (*Conseil de Paris*) 14 października 2021 r.

Zgromadzenie Miejskie Paryża (*l'Assemblée citoyenne de Paris*) składa się ze 100 obywateli, wybranych losowo na okres jednego roku, z możliwością przedłużenia na 6 miesięcy. Zostali oni wyłonieni w drodze dwustopniowego losowania. Najpierw spośród 1.350.000 osób zarejestrowanych na paryskich listach wyborczych wybrano losowo 5.000 dorosłych obywateli. Potem zorganizowano drugie losowanie, w którym wzięli udział tylko wyborcy zainteresowani udziałem w nowym organie. **Osoby w wieku 16-17 lat, a także mieszkańcy spoza UE zostali dołosowani spośród posiadaczy karty obywatela**. Uwzględniono cztery kryteria: płeć, wiek, miejsce zamieszkania i wykształcenie. Zgromadzenie, które pracę rozpoczęło w listopadzie 2021 roku będzie spotykać się regularnie: podczas sesji plenarnych (co trzy do czterech miesięcy) oraz warsztatów tematycznych (co miesiąc).

Pół dnia pracy ma być wynagradzane dietą 44 euro. Miasto Paryż przekazało zgromadzeniu roczny budżet w wysokości 40.000 euro. Decyzje mają być podejmowane bądź na podstawie konsensusu, bądź większości głosów poparcia przy każdorazowym zachowaniu quorum połowy uczestników. Pierwsza sesja odbyła się 27 listopada 2021. Funkcjonowanie zgromadzenia wspiera administracyjnie Sekretariat Generalny Zgromadzenia Obywatelskiego (*le Secrétariat général de l'Assemblée citoyenne*). Ponadto powołano „komitet poręczycieli” (*comité de garants*) składający się z przedstawiciela każdej miejskiej grupy politycznej oraz naukowców.

Model paryski został zainspirowany procedurą obowiązującą we Niemieckojęzycznej Wspólnocie Belgii w 2019 r., ale **idzie dalej w zakresie uprawnień zgromadzenia**. Zdecydowano, że będzie ono mogło np. proponować lokalne projekty ustaw (*delibérations*), które następnie trafią do Rady Miejskiej Paryża pod debatę i głosowanie. Będzie mogło również żądać sporządzania sprawozdań z kontroli w różnych sprawach, zadawać pytania na posiedzeniach rady miasta, ustalać tematykę paryskiego budżetu partycypacyjnego oraz samodzielnie proponować co najmniej jedną kwestię rocznie do swojego porządku obrad. Wśród innych kompetencji zgromadzenia jest prawo do zwołania jury obywatelskiego składającego się z 17 wylosowanych obywateli, którego celem ma być głębsze zbadanie diskutowanego tematu i przedstawienie zgromadzeniu swoich rekomendacji.

AKWIZGRAN, NIEMCY (2022 – nadal)

Akwizgran jest pierwszą niemiecką gminą, która również ma **Stałe Zgromadzenie Obywatelskie** (*Permanent citizens' assembly in Aachen; Bürgerrat für Aachen*). Decyzję w tej sprawie podjęła 30 marca 2022 r. Rada Miasta Akwizgran. Wzorem i inspiracją dla tego rozwiązania był model dialogu obywatelskiego w pobliskiej Wspólnocie Niemieckojęzycznej Wschodniej Belgii (Ostelbelgien).

Zgromadzenie Obywatelskie w Akwizgranie jest **organem miejskim**, składającym się z 56 losowo wybranych członków. Propozycje tematów, którymi ma się zająć mogą zgłaszać zarówno mieszkańcy (min. 125 podpisów), radni, urzędnicy, jak i poprzednie zgromadzenie (którego kadencja się zakończyła). Wyniki obrad zgromadzenia mają być dokumentowane w raporcie obywatelskim i przedkładane radzie miasta do dyskusji i podjęcia ostatecznej decyzji. Pierwsze zgromadzenie rozpocznie się po wakacyjnej przerwie w 2023 r. Propozycje tematów można było zgłaszać do 10 marca 2023 r. W sumie wpłynęło 58 propozycji, z których 17 uzyskało minimalne poparcie 125 głosów. Ostatecznie zdecydowano, że będzie to pytanie: *W jaki sposób centrum Akwizgranu może ponownie stać się atrakcyjnym miejscem zakupów?*

NEWHAM, UK (2021 – nadal)

Zgromadzenie Obywatelskie w Newham (*Newham Citizens' Assembly*) jest **pierwszym, stałym panelem obywatelskim w Anglii**. Spośród 10.000 zaproszonych listownie gospodarstw domowych do wzięcia udziału w tym przedsięwzięciu wylosowano 50 osób. Zgodnie z decyzją Rady Miejskiej w Newham pierwsze, zwołane w lipcu 2021 r., zgromadzenie obradowało na temat **znaczenia parków i terenów zielonych dla mieszkańców**. Za poświęcony czas uczestnicy otrzymali po 330 funtów. Wyniki obrad zostały przedstawione radzie miejskiej, która rozważyła zalecenia i udzieliła formalnej odpowiedzi na każde z nich.

TOSKANIA, WŁOCHY (2007)

Niektóre mini-publiki przynoszą **efekt przeciwny do zamierzonego**. Tak było w przypadku **Elektronicznego spotkania miejskiego w sprawie polityki zdrowotnej w Toskanii** (*The Electronic Town Meeting in Italy* – ETM, 2007) we Włoszech. Spotkanie ETM zostało zwołane i przeprowadzone przez regionalną administrację Toskanii i trwało jeden dzień (17 listopada 2007 r.). Łącznie zaangażowano około 200 wybranych losowo uczestników, choć tego rodzaju spotkania mogą angażować od kilkuset do nawet kilku tysięcy osób (Freschi, Mete 2009: 8-9). Idą pomysłodawców było włączenie w obrady kilku 10-12 osobowych mini-publik, których rekomendacje zebrano następnie za pomocą podłączenia wszystkich forów do systemu komputerowego. Władze regionalne miały ambicję wysłuchania opinii zwykłych mieszkańców na temat nowego regionalnego planu opieki zdrowotnej. Jak wskazują jednak obserwatorzy, od samego początku spotkanie obracało się wokół nieistotnej dla obywateli kwestii, podczas gdy w rzeczywistości istniało silne zapotrzebowanie na oddolne uczestnictwo w innym aspekcie debaty na temat opieki zdrowotnej (Freschi, Mete 2009: 19-20). Również wybór uczestników miał na celu wykluczenie i osłabienie aktywnej opozycji. Spotkaniu zabrakło zarówno jakości wewnętrznej, jak i systemowego wpływu deliberatywnego. Było ekskluzywne i pozbawione możliwości rzeczywistej deliberacji – stanowiło nadużycie swojej pozycji przez władze, które je zorganizowały. Moderatorzy odgrywali aktywną rolę w wywieraniu wpływu na uczestników tworząc „dyscyplinującą atmosferę” i nakłaniając do „potulnego podporządkowania się” ich instrukcjom (Freschi, Mete 2009: 33). ETM miało bardzo niewielki wpływ na szerszą debatę polityczną, a nawet ten mały wpływ był zniekształcający i niedemokratyczny.

Tak organizowane mini-publiki mogą stanowić przykład działań anty deliberatywnych. Ich zadaniem jest rozproszenie, a nawet odwrócenie uwagi od kwestii rzeczywiście ważnych. Przykład ETM w Toskanii ilustruje, że niska jakość wewnętrzna mini-publiki w połączeniu z nieuważną masową opinią publiczną, która nie podejmuje tej kwestii w ramach szerszego dyskursu politycznego może skutkować ograniczeniem, a nie poszerzeniem demokratycznego dostępu oraz zniekształceniem debaty zamiast budowania zdolności deliberatywnych (Curato, Böker 2016: 184; Freschi, Mete 2009).

FRANCJA (2019-2020)

Innym przykładem panelu obywatelskiego, który zawiódł społeczne oczekiwania jest **Francuski Panel Klimatyczny** (*French Citizens' Convention for Climate*, 2019-2020), w ramach którego podczas siedmiu sesji od października 2019 r. do czerwca 2020 r. 150 losowo wybranych obywateli obradowało nad zaleceniami dla Francji w zakresie ograniczenia emisji dwutlenku węgla o 40% do 2030 r. Prezydent Macron wiosną 2019 r. obiecał, że wszystkie propozycje panelu zostaną przesłane do parlamentu, poddane ogólnokrajowemu referendum lub skierowane do bezpośredniej realizacji. Mimo tych obietnic, przez długi czas nie było jasne, jak rząd potraktuje zalecenia panelu. Kilka miesięcy później prezydent wycofał się ze swoich obietnic. Niestety w przypadku Francji już wiadomo, że zastosowana tam praktyka demokracji deliberatywnej służy raczej jako przestroga dla innych polityków przed składaniem obietnic, których nie można dotrzymać. Należy jednak pamiętać, że francuski panel okazał się porażką tylko polityków, nie zaś panelu. **To politycy nie dotrzymali swojej części umowy**. Z pewnością zabrakło jasnej i przejrzystej struktury zobowiązań (Giraudet i in. 2022).

ZAKOŃCZENIE

Metody deliberatywne często są wykorzystywane jako cenne uzupełnienie w fazie przygotowawczej procesu decyzyjnego, bezpośrednio angażując obywateli w ustalanie agendy dotyczącej drażliwych kwestii politycznych. Mogą pomagać przełamywać impas, gdy problemy polaryzują scenę polityczną.

Istnieje wiele udanych przykładów wykorzystania mini-publik, czasowo lub na stałe, do rozwiązywania fundamentalnych i dzielących kwestii, od reform konstytucyjnych i wyborczych po kwestie polityki społecznej. Jak dowodzą przeprowadzone procesy, metody deliberatywne okazują się bardzo skuteczne w przypadku konkretnych rodzajów problemów, które są trudne do rozwiązania w stronnicy lub wręcz spolaryzowanym środowisku politycznym. Ponieważ procesy deliberatywne tworzą przestrzeń, w której dochodzi do **wzajemnego zrozumienia i pełnej szacunku, równej dyskusji**, problemy dotyczące wartości i kwestii światopoglądowych stają się mniej sporne.

Poszczególne mini-publiki różnią się wieloma czynnikami. Przede wszystkim mandatem, a więc potencjalnym wpływem i zakresem sprawczości. Panel obywatelski w Kolumbii Brytyjskiej (2004) i jego siostrzany panel w Ontario (2006-2007) oraz większość paneli irlandzkich zostały zainicjowane przez rządy, a ich decyzje były umocowane prawnie i stały się przedmiotem późniejszych referendów. Inne panele, w szczególności miejskie np. w Cambridge (2019) czy Oxford (2019), miały na celu jedynie wsparcie procesu decyzyjnego włączając w niego perspektywę mieszkańców. Jeszcze inne przedsięwzięcia, takie jak irlandzki projekt *We the Citizens* (2011) lub belgijskie inicjatywy G1000 i G100 były realizowane przez niezależne od władz publicznych organizacje społeczne i przekazały prawodawcom jedynie społeczne rekomendacje, nie mając żadnej gwarancji ich wdrożenia. Przedsięwzięcie zrealizowane w Mostarze (2021) było elementem szerszej współpracy z Radą Europy i miało na celu wzmocnienie reformy demokratycznej i wyciszenie konfliktów na polu etnicznym. Model belgijski zaś i wzorowane na nim stałe panele miejskie w Paryżu (2021), Newham (2021) czy w Akwizgranie (2022) są przykładem udanej instytucjonalizacji innowacji dekoratywnych.

Dowody ze świata wskazują, że również **władze lokalne i regionalne mogą odgrywać wiodącą rolę we wzmacnianiu lub instytucjonalizacji procesów deliberatywnych.**

Formalne otwarcie procesu decyzyjnego na uczestników spoza instytucji systemu politycznego umożliwia im zajęcia stanowiska i przekazanie go władzy. **Udział w tym procesie jest symboliczny, bo pokazuje, że społeczeństwo jest traktowane poważnie.** Debata i końcowe rekomendacje obywateli są upubliczniane, co zwiększa przejrzystość procesu decyzyjnego. Z tych wszystkich powodów procesy deliberatywne **mogą zwiększyć zaufanie obywateli do demokracji**, przełamując impas związany z cyklicznym uczestnictwem obywateli, ponieważ wspierają zachowanie stanu permanentnej mobilizacji przez cały czas trwania kadencji.

Procesy deliberatywne mogą być skuteczne i odnieść sukces oraz rzeczywiście postawić obywateli w centrum uwagi. Mogą, ale wcale nie muszą. W innym miejscu i czasie czy w innym kontekście i innych warunkach mogą okazać się porażką. Za ich powodzenie odpowiada wiele osób i wiele czynników: są **wspólnym wysiłkiem polityków i obywateli**. Z pewnością są jednak przykładem, że można pokonać cynizm i brak racjonalnej, opartej na dowodach dyskusji w polityce. Nawet tylko w tej roli stanowią istotną wartość, bo wpisują się w przekonanie, że **lepiej zapalić jedną świecę niż narzekać na ciemność.**

Demokracja deliberatywna jest przykładem koncepcji, która z jednej strony uznaje ograniczenia polityki publicznej, a z drugiej **próbuję przesunąć granice tego, co jest politycznie możliwe i wykonalne.**

Sugeruje zalecanie tego, co należy zrobić w świetle tego, co można zrobić, zamiast poszukiwania i zalecania jedynie tak zwanych „politycznie wykonalnych” rozwiązań (Friedman 1953: 264). Ważne jest, aby pamiętać, że polityka jest wykonalna lub niewykonalna tylko w odniesieniu do określonych ograniczeń. A ograniczenia tworzą i usuwają ludzie.

Na koniec chcę polecić wszystkim zainteresowanym deliberacją i mini-publikami jeszcze jedną wartą uwagi popularnonaukową i bezpłatną bazę wiedzy, którą tworzy organizacja pozarządowa newDemocracy: <https://www.newdemocracy.com.au/research-and-development-notes/>. Polecam uwadze także fundację DemocracyNext, łączącą aktywistów i osoby działające na rzecz demokracji deliberatywnej z całego świata: <https://demnext.org/>.

Bibliografia:

- Altermatt U., Sarajewo przestrzega. Etnonacjonalizm w Europie, Kraków 1998.
- Caluwaerts D., Reuchamps M., Strengthening democracy through bottom-up deliberation: An assessment of the internal legitimacy of the G1000 project. „Acta Politica”, 2015, 50(2), s. 151-170.
- Chambers, S., Rhetoric and the Public Sphere: Has Deliberative Democracy Abandoned Mass Democracy? „Political Theory”, 2009, 37(3), 323-350.
- Crosby N., Nethercut D., Citizens’ Juries: Creating a Trustworthy Voice of the People, [w:] John Gastil and Peter Levine (red.) The Deliberative Democracy Handbook: Strategies for Effective Civic Engagement in the 21st Century, Jossey-Bass, San Francisco 2005, s. 111-119.
- Curato N., Böker M., Linking mini-publics to the deliberative system: a research agenda, „Policy Sciences”, 49, 2016, s. 173-190.
- Curato N., Farrel D.M., Geissel B., Grönlund K., Mockler P., Pilet J-B., Renvick A., Rose J., Setälä M., Suiter J., Deliberative mini-publics. Core Design Features, Bristol University Press, Bristol 2021.
- Dahl R. A., Democracy and its critics, Yale University Press, New Haven 1989.
- Dienel P., Renn O., Planning Cells: A Gate to “Fractal” Mediation, [w:] Ortwin Renn, Thomas Webler, Peter Wiedemann (red.) Fairness and Competence in Citizen Participation: Evaluating Models for Environmental Discourse, Kluwer, Dordrecht 1995, s. 117-140.
- Elstub S., Mini-publics: Issues and cases, [w:] S. Elstub, P. McLaverty (red.), Deliberative democracy: Issues and cases, Edinburgh University Press, Edinburgh 2014.
- Escobar O., Elstub S., Forms of Mini-publics: An introduction to deliberative innovations in democratic practice, Research and Development Note, Sydney: newDemocracy, 8 May 2017.
- Farrel D.M., Suiter J., Reimagining Democracy: Lessons in Deliberative Democracy from the Irish Front Line, Cornell University Press, Ithaca and London 2019.
- Farrell D.M., O’Malley E., Suiter J., Deliberative Democracy in Action Irish-style: The 2011 We the Citizens Pilot Citizens’ Assembly, „Irish Political Studies”, 2013, 28:1. DOI: 10.1080/07907184.2012.745274.
- Farrel D.M., Suiter J., Cunningham K., Harris C., When Mini-Publics and Maxi-Publics Coincide: Ireland’s National Debate on Abortion, “Representation”, sierpień 2020. DOI: 10.1080/00344893.2020.1804441.
- Fishkin J., Democracy and Deliberation: New Directions for Democratic Reform. Yale University Press, 1991.
- Fishkin J., Farrar C., Deliberative Polling, [w:] J. Gastil, P. Levine (red.) The Deliberative Democracy Handbook: Strategies for Effective Civic Engagement in the 21st Century, Jossey-Bass, San Francisco 2005, s. 68-79.
- Fishkin J., Democracy When the People Are Thinking: Revitalizing Our Politics through Public Deliberation, Oxford University Press, Oxford 2018.
- Fishkin, James S. and Luskin R.C., The Quest for Deliberative Democracy, [w:] M. Saward (red.) Democratic Innovation: Deliberation, Representation and Association. Routledge, London 2000, s. 17-28.
- Flanigan, B., Götz, P., Gupta, A., Hennig B., Procaccia A.D., Fair algorithms for selecting citizens’ assemblies, „Nature”, 2021, 596, s. 548-552.
- Fournier P., van der Kolk H., Carty R.K., Blais A., Rose J., When Citizens Decide: Lessons from Citizen Assemblies on Electoral Reform, Oxford University Press, Oxford 2011.
- Freschi A. C., Mete, V., The political meanings of institutional deliberative experiments: Findings on the Italian case. Sociologica, 2009.
- Friedman M., Comments on Monetary Policy, [w:] Essays in Positive Economics, University of Chicago Press, Chicago 1953.
- Fung A., Recipes for public spheres: Eight institutional design choices and their consequences, „Journal of Political Philosophy”, 2003, 11(3): 338-367.
- Gerwin M., Panele obywatelskie. Przewodnik po demokracji, która działa, Kraków 2018.
- Giraudet LG., Apouey B., Arab H. i in., “Co-construction” in deliberative democracy: lessons from the French Citizens’ Convention for Climate, „Humanities and Social Sciences Communications”, 9, 207 (2022).
- Goodin R.E., Dryzek J., Deliberative impacts: The macro-political uptake of mini-publics, „Politics and Society”, 2006, 34(2), 219-244.
- Grönlund K., Bächtiger A., Setälä M. (red.), Deliberative Minipublics: Involving Citizens in the Democratic Process. ECPR Press, Colchester 2014.
- Hansen M. H., Athenian Democracy in the Age of Demosthenes, University of Oklahoma Press edition, Norman 1999.

- Hendriks C.M., Consensus Conferences and Planning Cells, Jossey-Bass, San Francisco 2005.
- Hibbing J. R., Theiss-Morse E., Stealth democracy: Americans' beliefs about how government should work, Cambridge University Press, Cambridge 2002.
- Innovative Citizen Participation and New Democratic Institutions: Catching the Deliberative Wave, OECD Publishing, 2020.
- Jacquet V., Explaining non-participation in deliberative mini-publics, „European Journal of Political Research”, 2017, 56(3), s. 640-659.
- Jacquet V., Niessen C., Reuchamps M., Sortition, its advocates and its critics: An empirical analysis of citizens' and MPs' support for random selection as a democratic reform proposal, „International Political Science Review”, 2020, s. 1-22.
- Joss S., Danish Consensus Conferences as a Model of Participatory Technology Assessment: An Impact Study of Consensus Conferences on Danish Parliament and Danish Public Debate, „Science and Public Policy”, 1998, 25, s. 2-22.
- Joss S., Durant J. (red.), Public Participation in Science: The Role of Consensus Conferences in Europe, Science Museum, London 1995.
- Landemore H., Open democracy: Reinventing popular rule for the twenty-first century, Princeton University Press, 2020.
- Luskin R. S., Crow D. B., Fishkin J. S., Guild W., Thomas D., Report on the deliberative poll on 'Vermont's energy future', 2008.
- Macq H., Jacquet V., Institutionalising participatory and deliberative procedures: The origins of the first permanent citizens' assembly, „European Journal of Political Research”, 2023, 62 (1), s. 156-173.
- Manin B., The principles of representative government, Cambridge University Press, Cambridge 1997.
- Owen D., Smith G., Sortition, rotation, and mandate: Conditions for political equality and deliberative reasoning, „Politics and Society”, 2018, 46(3), 419-434.
- Papadopoulos Y., On the embeddedness of deliberative systems: Why elitist innovations matter more, [w:] J. Parkinson, J. Mansbridge (red.), Deliberative systems: Deliberative democracy at the large scale, Cambridge University Press, Cambridge 2012.
- Parkinson J., Deliberating in the real world: Problems of legitimacy in deliberative democracy, Oxford University Press, Oxford 2006.
- Podgórska-Rykała J., Mostar Citizens' Assembly. The first deliberative process in Southeast Europe. Case study, [w:] Deliberation in the Public Policies Planning Process. Experiences and Future Challenges, red. J. Podgórska-Rykała, J. Sroka, Libron, Kraków 2022.
- Podgórska-Rykała J., Panele obywatelskie jako metoda deliberacji decyzyjnej, C.H. Beck, Warszawa 2020.
- Smith G., Democratic Innovations: Designing Institutions for Citizen Participation, Theories of Institutional Design, Cambridge University Press, Cambridge 2009.
- Smith G., Wales C., Citizenship and Locality: The Theory and Practice of Citizens' Juries, „Policy and Politics”, 1999, 27(3), s. 295-308.
- Stanisławski W., Konflikty etniczne wynikające z rozpadu Jugosławii, [w:] Konflikty etniczne w Europie Środkowej i Południowo-Wschodniej, Prace OSW/ CES Studies, Warszawa 2002.
- Steiner J., Conscience in politics: an empirical investigation of Swiss decision cases, Garland Publishing, Inc., London and New York 1996.
- Suiter J., Farrell D.M., Harris C., The Irish constitutional Convention: A case of 'high legitimacy'? [w:] Constitutional deliberative democracy in Europe, red. M. Reuchamps, J. Suiter, ECPR Press, Colchester, Essex 2016.
- Thompson D., Deliberative democratic theory and empirical political science, „Annual Review of Political Science”, 2008, 11. DOI: 10.1146/annurev.polisci.11.081306.070555.
- Urbinati N., Warren M.E., The concept of representation in contemporary democratic theory, „Annual Review of Political Science”, 2008, 11: 387-412.
- Warren M.E., Governance-driven democratization, „Critical Policy Studies”, 3,1, 3-13, 2009.
- Warren M.E., Pearse H. (red.), Designing Deliberative Democracy: The British Columbia Citizens' Assembly, Cambridge University Press, 2008.

O AUTORZE

dr Joanna Podgórska-Rykała - prawniczka, politolożka i administratywistka. Specjalistka z zakresu prawa samorządu terytorialnego, polityki publicznej, dialogu obywatelskiego i deliberacji. Zatrudniona na Uniwersytecie Pedagogicznym im. KEN w Krakowie, w Instytucie Nauk o Polityce i Administracji na stanowisku adiunkta w Katedrze Administracji i Polityk Publicznych, pełni również funkcję zastępcy Dyrektora ds. Nauki. Autorka, współautorka i redaktorka ponad 100 publikacji, w tym monografii, komentarzy do ustaw i artykułów naukowych, a także ekspertyz, raportów z badań oraz artykułów publicystycznych.

Opinie wyrażone w powyższym tekście mają charakter autorski i nie należy ich traktować jako stanowiska Fundacji Rozwoju Demokracji Lokalnej im. Jerzego Regulskiego.

Warszawa, czerwiec 2023

www.frdl.org.pl

Fundacja Rozwoju Demokracji Lokalnej im. Jerzego Regulskiego
ul. Żurawia 43, 00-680 Warszawa